

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΠΑΛΤΑ
'Εθνικό "Ιδρυμα Έρευνών

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΚΑΙ ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ ΤΟΝ 15^ο ΚΑΙ 16^ο ΑΙΩΝΑ*

'Από τά tapu tahrir defterleri, δηλαδή τίς άθωμανικές καταγραφές, πού άρχισαν νά καταρτίζονται συστηματικά γιά φορολογική χεήση μετά τό δεύτερο μισό του 15ου αιώνα, ἄντλησα τους ἀριθμούς του χριστιανικοῦ, μουσουλμανικοῦ καί, ἀπό τόν 16ο αιώνα, τοῦ ἔδραϊκοῦ πληθυσμοῦ. 'Ἐκ προοιμίου ὁφείλω νά κάνω ἓνα σχόλιο γιά τίς πληροφορίες πού συγκροτοῦν τό πρωτογενές ύλικό τῆς ἔρευνας αὐτῆς. Τό σχόλιο ἀφορᾶ στήν ποιότητα τῶν ἑπτά καταστιχώσεων πού θά ἀναλυθοῦν στή συνέχεια, οἱ ὅποιες πραγματοποιήθηκαν μέσα σ' ἓναν αιώνα, ἀπό τά μέσα του 15ου ὡς τά μέσα του 16ου αιώνα.

Πρόκειται γιά καταλόγους φορολογουμένων, ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ πού ἔχει φοροδοτική ἱκανότητα. Συνεπῶς, ἀπαιτοῦνται πολλαπλοί ἔλεγχοι, συνδυασμοί πληροφοριῶν καί διασταυρώσεις, προκειμένου νά ἐρμηνευθοῦν καί νά ἐκτιμηθοῦν οἱ διακυμάνσεις στά πληθυσμιακά δεδομένα πού ἐμφανίζονται ἀπό κατάστιχο σέ κατάστιχο. Στίς πηγές αὐτές καταγράφονται τά ὄνόματα τῶν ἀρχηγῶν τῶν οἰκογενειῶν κατά μαχαλάδες, πού εἶναι ὄμοιογενεῖς θρησκευτικά. Οἱ χριστιανικές συνοικίες συνήθως χαρακτηρίζονται μέ τό ὄνομα τῆς ἐκκλησίας ἢ τό ὄνομα τῆς συντεχνίας, ἐνῶ οἱ τουρκικές μέ τίς ὄνομασίες τζαμιῶν, μετζητιῶν, ἴμαρετίων πού ὄνοματοθετοῦνται συνήθως ἀπό τούς ίδρυτές τους, ὄθωμανούς ἀξιωματούχους. Ή λογική, λοιπόν, πού διέπει τήν πρακτική τῶν καταστιχώσεων ἀποτυπώνει στά τεκμήρια αὐτά κατά κάποιον τρόπο καί τήν οἰκιστική δομή τῆς πόλης.

Σκοπός μας εἶναι νά συνθέσουμε μέ αὐτές τίς ψηφίδες ἓνα τμῆμα τῆς ιστορίας τῶν Σερρῶν, ἡ ὅποια στούς πρώτους αὐτούς αἰῶνες χαρακτηρίζε-

---

* Τό ἀρθρο βασίστηκε στό ἀρχικό κείμενο τῆς ἀνακοίνωσής μου στό Διεθνές Συνέδριο γιά τίς Σέρρες, πού πραγματοποιήθηκε τό Μάρτιο τοῦ 1993. Στίς σημειώσεις ὅμως γίνονται συχνά ἀναφορές σέ μελέτη μου γιά τά βακούφια τῶν Σερρῶν (Evangelia Balta, Les vakifs de Serrès et de sa region Xve et XVIe ss, 'Αθήνα 1995), στό τρίτο μέρος τῆς ὅποιας δημοσιεύω καί τίς ἀπογραφές τῆς πόλης τῶν Σερρῶν.

ται ἀπό μαζικούς ἔξισλαμισμούς και ἐποικισμούς, εἴτε μέ τή μορφή μεταφορᾶς και ἐγκατάστασης πληθυσμῶν, εἴτε μέ τή δημιουργία βακουφίων πού ἀφθονοῦν μέσα στήν πόλη και στή γύρω περιοχή της¹.

Ορισμένα κατάστιχα πού χρησιμοποιῶ, εἶναι ἥδη γνωστά ἀπό ἐργασίες ἡ ἐκδόσεις ἄλλων τουρκολόγων. Παρακάτω θά ἀναφέρομαι ἀναλυτικά σέ αὐτές κάθε φορά. Μέ τήν εύκαιρια θά συνοψίσω τί γνωρίζαμε μέχρι τώρα ἀπό τίς ὀθωμανικές πηγές γιά τήν πόλη, ἀν ἔξαιρέσει κανείς τήν *Περιήγηση* (*Seyahatname*) τοῦ Ἐθλιγιᾶ Τσελεμπῆ². Πρῶτος ὁ T. Cokbilgin ἀναφέρεται σέ βακούφια και μούλκια τῶν Σερρῶν τοῦ 15ου-16ου αἰώνα στό ἔργο του γιά τό σαντζάκι τοῦ Πασᾶ, στό ὅποιο ὑπάγεται ἡ πόλη τήν ἐποχή αὐτή³.

Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ὑπάρχουν δύο ἐκδόσεις τεφτεριῶν πού ἀφοροῦν μόνο στήν πόλη τῶν Σερρῶν. Τίς ὀφείλουμε σέ Σκοπιανούς και Βούλγαρους ἐρευνητές. Οἱ Str. Dimitrov και R. Stoikov τό 1965 ἐκδίδουν ἓνα ἀπόσπασμα καταστίχου τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰώνα ἀπό τό Ἀνατολικό Τμῆμα τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης «Κυρίλλου και Μεθοδίου» τῆς Σόφιας, ὅπου περιλαμβάνονται ὄρισμένες χριστιανικές ἐνορίες τῆς πόλης, καθώς ἐπίσης οἱ Ἐδραῖοι, οἱ ἐγκαταστημένοι στίς Σέρρες, μετά τό διωγμό τους ἀπό τόν Φίλιππο τῆς Ἰσπανίας⁴. Τό 1978 ὁ A. Stojanovski ἐκδίδει τό πρῶτο, ὅπως γνωρίζουμε, κατάστιχο, τό *Tapu Tahrir Defteri 3* (στό ἔξης TT) τοῦ Ἀρχείου Πρωθυπουργίας τῆς Ήόλης (Basbakanlik Arsivi)⁵. Στά

1. Ἀπό τόν Neşri μαθαίνουμε ὅτι οἱ Σέρρες παραχωρήθηκαν τό 1385 στόν Ἐδρενός μπέη ώς οὔτς γῆ, δηλαδή γῆ τῶν ἄκρων, τῶν συνόρων. Ἡ πληροφορία τοῦ Nesri ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τό φιλμάνι τοῦ Μουράτ Α΄, μέ τό ὅποιο ὁ σουλτάνος ἐπέτρεπε στόν Ἐδρενός τό 1386 νά ιδρύσει βακούφι σέ τόπο τῆς ἐπιλογῆς του, στήν περιοχή πού ἀρχίζε ἀπό τίς Σέρρες και τή σημερινή Κομοτηνή (Γκιουμουλτζίνα) και ἔφτανε ώς τήν Βιτόλια και Χούρπιστα. Τό βακούφι αὐτό παρέμεινε ἐπί αἰῶνες στά χέρια τῆς οἰκογένειας τῶν Ἐδρενός· βλ. Βέρα Μουταφτοίεβα, Ἀγροτικές σχέσεις στήν Ὀθωμανική Αύτοκρατορία (15ος-16ος αι.), μτφ. Οὐρανία Ἀστρινάκη-Εὐαγγελία Μπαλτᾶ, πρόλογος Εὐαγγελία Μπαλτᾶ, Ἀθήνα 1990, σ. 31 και 159.

2. Γιά τή μετάφραση τοῦ μέρους πού ἀφορᾶ στίς Σέρρες βλ. N. Μοσχόπουλος, «Ἡ Ἑλλάς κατά τόν Ἐθλιγιᾶ Τσελεμπή», Ἐπετηρίς Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 15 (1939), σ. 157-178 και ἐπίσης Χρονικά, Ὁργανο τοῦ Κεντρικοῦ Ισραηλιτικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐλλάδος, τεῦχ. 124 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1993), σ. 19.

3. T. Cokbilgin, XV-XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livâsi, vakıflar-mukataalar, Ισταμπούλ 1952.

4. Str. Dimitrov-R. Stoikov, «Orkâsi ot registâr za lenni vladeniya v zapadnite Rodopi Sersko», Rodopski Sbornik 1 (1965), σ. 283-303.

5. A. Stojanovski, Turski Dokumenti za Istorijata na Makedononskiot Narod, Opsiren popisen defter od XV vek, t. IV, Σκόπια 1978.

κατάστιχα TT 3, 7, 70, 143, 403 ἀπό τό ἴδιο Ἀρχεῖο ἀναφέρεται ὁ N. Beldiceanu σέ διάφορες μελέτες του γιά τήν περιοχή τῶν Σερρῶν. Ἰδιαίτερα ὅμως μέ τήν πόλη τῶν Σερρῶν στά τέλη τοῦ 15ου αἰώνα ἀσχολεῖται στό ἄρθρο πού δημοσίευσε σέ συνεργασία μέ τόν βιζαντινολόγο P.S. Nasturel⁶. Στά ἴδια κατάστιχα βασίζονται ὁ A. Stojanovski στό ἔργο του γιά τίς πόλεις τῆς Μακεδονίας και ὁ M. Sokoloski στίς μελέτες του γιά τό βιλαέτι τῶν Σερρῶν⁷. Τέλος, ἀπό κατάστιχα τοῦ 16ου αἰώνα ἀντλεῖ στοιχεῖα ὁ M. Epstein γιά τούς Ἐβραίους τῶν Σερρῶν⁸. Μέ τά τουρκικά μνημεῖα τῆς πόλης ἀσχολήθηκαν οἱ R. Anhegger, M. Kiel, E.H. Ayverdi και M. Cezar⁹.

Στό ἄρθρο αὐτό σχολιάζω τίς δημοσιευμένες ἀπογραφές τῶν Σερρῶν και παρουσιάζω κάποιες ἀγνωστες πού προέκυψαν ἀπό τήν ἔρευνά μου στό

6. Στήν πόλη τῶν Σερρῶν ἀναφέρεται ὁ N. Beldiceanu, *Les Actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits de la Bibl. Nat. à Paris, t. 1: Actes de Mehmed II et de Bayezid II d'après fonds turc ancien* 39, Παρίσι-Χάγη, 1960, σ. 49, 56, 65, 79, 80, 82, 85, 140, 155· τοῦ ἴδιου, *Recherche sur la ville ottomane au XVe siècle. Étude et Actes*, Παρίσι 1973, σ. 68, 86, 114, 266-268· τοῦ ἴδιου, *Le timar dans l'État ottoman (début XIVe-XVe siècle)*, Βίσμπανεν 1980, σ. 27, 39, 49, 78, 90. P.S. Nasturel-N. Beldiceanu, «Les églises byzantines et la situation économique de Drama, Serrès et Zihna aux XIVe et XVe siècles», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 27 (1978), σ. 269-285.

7. A. Stojanovski, *Gradovite na Makedonija*, Σκόπια 1981. Βλ. ἐπίσης M. Sokoloski, «Serskiotvilaet no XV vek», *Glasnik na Institutot za Natsionalna Istorija* 18/3 (1974), σ. 107-125. Σέ γαλλική μφτ. «Le vilayet de Serres au XVe siècle»· ἡ ἐργασία αὐτή περιλαμβάνεται στόν τόμο *Macédoine (Articles d'Histoire)*, ἔκδ. τοῦ Institut d'Histoire Nationale, Σκόπια 1981, σ. 99-113. Βλ. και H.W. Lowry, «The Fifteenth Century Ottoman Vilayet-i Keşşlik: its location, population and taxation», στό Essays in Honor of Andreas Tietze, Humanist and Scholar (ἔκδ.) H.W. Lowry-D Quataert, Ισταμπούλ-Οὐάσιγκτον 1993, σ. 15-26.

8. M.A. Epstein, *The Ottoman Jewish Communities and their role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Φράγκη 1980, σ. 269.

9. R. Anhegger, «Beiträge zur Osmanische Baugeschichte», III, Moscheen in Saloniki und Serre, *Istanbuler Mitteilungen* 17 (1967), σ. 312-324. M. Kiel, «Observations on the history of Northern Greece during the Turkish rule. Historical and Architectural description of the Turkish monuments of Komotini, and serres, their place in the development of Ottoman Turkish architecture, and their present condition», *Balkan Studies* 12 (1971), σ. 429-444. E.H. Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimâri Eserleri. Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk*, Ισταμπούλ 1982, τ. IV, 6ιδλίο 4, 5, 6, σ. 276-284. M. Cezar, *Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period and the Ottoman Construction System*, Ισταμπούλ 1983, σ. 167, 191-196, 245 ὅπου ἀναφέρεται στό Ἐσκί Τζαμί και στό Μπεζεστένι.

Ανατολικό Τμῆμα τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Σόφιας καί στό Basbakanlik Arsivi τῆς Πόλης¹⁰.

I. Οἱ ἀπογραφές τοῦ Μεχμέτ τοῦ Πορθητῆ

Ἡ πρώτη καταγραφή, πού γνωρίζουμε, πραγματοποιεῖται στήν ἀρχή τῆς βασιλείας τοῦ σουλτάνου Μεχμέτ τοῦ Πορθητῆ, τό 1454/5¹¹. Τό κατάστιχο ΤΤ 3, ὅπως ἀνέφερα στήν εἰσαγωγή, ἐκδόθηκε τό 1978 ἀπό τόν A. Stojanovski. Σχόλια καί καίριες παρατηρήσεις στήν ἀπογραφή αὐτή ἔκαμε ὁ Τάσος Καραναστάσης στήν μελέτη του γιά τόν νεομάρτυρα ἄγιο Ιωάννη τόν Σερραῖο¹². ቩ πόλη στά μέσα τοῦ 15ου αἰώνα ἀνήκει στό χάσι τοῦ σούμπαση Doeanc Kurtcu, ὁ ὥποιος ἦταν yeniceri agasi ἐπί Μουράτ Β' γιά ἐπτά τουλάχιστον χρόνια¹³.

Οἱ κάτοικοι καταγράφονται χωρίς νά σημειώνεται ὁ τόπος κατοικίας τους, δηλαδή οἱ συνοικίες, ὅπως θά ἦταν τό κανονικό γιά τά δεδομένα

10. Ἡ ἔρευνά μου στηρίχθηκε στούς ἐκδεδομένους καταλόγους τιμαριακῶν καί κεφαλικοῦ φόρου καταστίχων, βλ. *Opis na timarski registri*, Σόφια 1970 καί *Opis na Cizye registri*, Σόφια 1983, καί ἐπεκτάθηκε στό Fond τῶν Σερρῶν. Ἐργάστηκα ἐπίσης καί στό Baṣbakanlik Arsivi, μέ τά Tapu Tahrir Defterleri ἀρ. 3, 7, 70, 143, 167, 403.

11. ቩ ἀπογραφή αὐτή περιλαμβάνεται στό κατάστιχο ΤΤ 3. Πρόκειται γιά ἀκέφαλο κώδικα, ἐξ οὗ καί ἔχει δημιουργηθεῖ πρόβλημα χρονολόγησής του. Κατά τόν ἐκδότη A. Stojanovski, ἡ χρονολογία 869 (1464/5), πού ύπαρχει στή σ. 120, δηλώνει τό ἔτος ἀποπεράτωσης τῆς ἀπογραφῆς καί τή χρονολογία σύνταξης τοῦ καταστίχου. Βλ. A. Stojanovski, *Turski Documenti*, ὅπ.π., σ. 24. Γιά τήν πόλη τῶν Σερρῶν βλ. στό ἴδιο, σ. 155-166. Ὁ M. Ursinus θεωρεῖ ὅτι τό κατάστιχο καταρτίστηκε 10 χρόνια νωρίτερα, τό 859 (1454/5). Βλ. M. Ursinus, «An Ottoman Census Register for the Area of Serres of 859 H. (1454-1455)? A Reconsideration of the Date of Composition of Tahrir Defter ΤΤ 3», *Südost-Forschungen* XLV (1986), σ. 25-36, ὁ ὥποιος παραθέτει ἐπίσης ὅλες τίς μελέτες πού διαστηκαν στό κατάστιχο αὐτό, βλ., στό ἴδιο, σ. 26, σημ. 4 μέ τήν εὐκαιρία τῆς κριτικῆς του στό ἀρχό τοῦ H.W. Lowry, «Changes in Fifteenth-Century Ottoman Peasant Taxation: The Case Study of Radiolofo», στόν τόμο *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, ἔκδ. A.M. Bryer and H.W. Lowry, Μπίρμιχαμ 1986, σ. 23-37. Γιά τήν ἴδια ἀπογραφή βλ. καί P.C. Heywood, «Between Historical Myth and Mytho-history: the limits of Ottoman history», *Byzantine and Modern Greek Studies* 12 (1988), p. 331-336.

12. Τ. Καραναστάσης, «Ἐνας νεομάρτυρας στίς Σέρρες τοῦ 6^{ου} μισοῦ τοῦ 15ου αἰώνα. Ὁ ἄγιος Ιωάννης ὁ Σερραῖος καί ἡ ἀκολουθία του, ἐργο τοῦ Μεγάλου Ρήτορος Μανουήλ Κορινθίου», *Βυζαντινά* 16 (1991), σ. 197-262.

13. Γιά τόν Dogan Kurtçu, γιό τοῦ Abdullah, βλ. Evangelia Balta, *Les vakifs de Serrès et de sa région (Xve et XVIe s.)*, Ἀθήνα 1995, σ. 109, σημ. 238.

τέτοιων άπογραφών· ό πληθυσμός έντασσεται άπλως σε δύο όμαδες: μουσουλμάνοι, χριστιανοί. Προηγεῖται, κατά τή συνήθη πρακτική, ή άπογραφή τοῦ μουσουλμανικοῦ στοιχείου. Σημειώνονται 493 μουσουλμανικά σπίτια, δηλαδή οίκογένειες με έντιλικο ἄρρενα ἀρχηγό, και 70 χῆρες, δηλαδή οίκογένειες με ἀρχηγό χήρα. Ο χριστιανικός πληθυσμός ἀποτελεῖται ἀπό 494 σπίτια και 235 χῆρες. Τά ὄνόματά τους εἶναι στή συντριπτική τους πλειοψηφία ἐλληνικά, και εἰδικά τά ἐπώνυμα, διζαντινά, ὅπως διαπιστώνει ὁ Τάσος Καραναστάσης ἀπό τίς βέβαιες ἀναγνώσεις τῆς μετάφρασης τοῦ A. Stojanovski a ἀπό κείνες πού εὐκολα ἀποκαλύπτουν ὑπαρκτή ἡ κατανοητή λέξη¹⁴.

Ο ἀριθμός μουσουλμανικῶν και χριστιανικῶν σπιτιῶν στίς Σέρρες εἶναι ό αὐτός. Ή ὑπερτέρηση τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου ὀφείλεται στόν μεγάλο ἀριθμό τῶν χηρῶν, οἱ ὅποιες ἀποτελοῦν τό 32% τοῦ συνόλου τῶν χριστιανῶν κατοίκων. Η ἴδια ὑψηλή ἀναλογία σε οίκογένειες με ἀρχηγό χήρα παρατηρεῖται και στίς ἐλληνικές κοινότητες τῶν γειτονικῶν πόλεων Ζίχνης και Δράμας, πού περιλαμβάνονται στό ἴδιο κατάστιχο. Ο Τάσος Καραναστάσης συνδέει τό γεγονός αὐτό, πέραν ἀπό ἔρμηνεις πού παραπέμπουν σέ σφαγές, αἰχμαλωσίες κ.λπ., και με ἀπώλειες στή διάρκεια τῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ ὁθωμανικοῦ στρατοῦ, ὅπου ἀναγκαστικά συμμετεῖχαν και Ἔλληνες φαγιάδες ώς βοηθητικοί¹⁵.

Πρέπει νά σημειώσω και μιά ἄλλη παρατήρηση τοῦ ἴδιου ἐρευνητῆ, πού ἀφορᾶ τή μουσουλμανική κοινότητα τῆς πόλης. Διαπιστώνει ὅτι οἱ φορολογικές μονάδες τῆς μουσουλμανικῆς κοινότητας κατανέμονται σε εὐδιάκριτες όμαδες (cemaat), 16 συνολικά, πού προσδιορίζονται ἀπό τήν παρουσία, στήν ἀρχή τῆς καθεμιᾶς, τῶν ὀνομάτων ἴμαμη και μουεζίνη. Αὐτό, σε συνδυασμό με τήν ἀπουσία μουσουλμανικῶν μαχαλάδων και στά φορολογικά κατάστιχα τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 15ου αἰώνα τῆς Κωνσταντινούπολης, Τραπεζούντας και Θεσσαλονίκης, ὅπου εἶναι γνωστό ὅτι ἔγινε μεταφορά και ἐγκατάσταση μουσουλμανικοῦ στοιχείου, τόν ὀδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι ὁ μουσουλμανικός πληθυσμός τῶν Σερρών, σε ἔνα μεγάλο τουλάχιστον μέρος του, εἶχε ἐγκατασταθεῖ πρόσφατα στήν πόλη και μάλιστα μέ τόν τρόπο τῆς ἀναγκαστικῆς μετακίνησης (surgun)¹⁶.

14. Τ. Καραναστάσης, «Ἐνας νεομάρτυρας...», ὥπ.π., σ. 218, σημ. 67.

15. Στό ἴδιο, σ. 220-221. Βλ. ἐπίσης M. Sokoloski, «Le vilayet de Serres...», ὥπ.π., σ. 109.

16. Τ. Καραναστάσης, «Ἐνας νεομάρτυρας...», ὥπ.π., σ. 223-228. Βλ. σημ. 94, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἡ άπογραφή τοῦ μουσουλμανικοῦ στοιχείου τῆς Καστοριᾶς, περί τό ἔτος 1445, γίνεται κατά cemaat και παρουσιάζεται ὑψηλή ἀναλογία σε τεχνίτες και ἐπαγγελματίες. Αναλυτικά ἐπίσης γιά τό θέμα αὐτό 6l. M. Sokoloski, «Le developpe-

Τά έθνικά πού συνοδεύουν τά όνόματα όρισμένων φανερώνουν καταγωγή άπό τήν κεντρική καί τή δυτική Μικρά Ασία (Ali Karamanî, Yusuf Karamani, Mehmed Akhisarî, Haci Brusali). Έπίσης, τό είδος τῶν ἐπαγγελμάτων πού ἀσκοῦν, πολλοί λ.χ. ἀσχολοῦνται μέ τήν ύφαντουργία, δέρματα, μεταλλουργία, τόν κάνουν νά θεωρεῖ πολύ πιθανή τήν προέλευσή τους άπό τά ἀστικά κέντρα τῶν παραπάνω μικρασιατικῶν περιοχῶν. Οι ἔποικοι αύτοί ἔρχονται νά προστεθοῦν σ' ἔνα στρῶμα παλαιοτέρων μουσουλμάνων ἐποίκων, πού ἐγκατέστησε στήν πόλη ὁ Μουράτ ὁ Α΄, ἀμέσως μετά τήν κατάκτησή της.

Δύο ἀκόμη ἀπογραφές τῶν Σερρῶν πραγματοποιήθηκαν στά χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Μεχμέτ τοῦ Πορθητῆ. Ή μιά, γνωστή στή βιβλιογραφία, εἶναι τό κατάστιχο TT 7 πού συντάχθηκε τό 1478/9¹⁷. Κατά τόν N. Beldiceanu, εἶναι ἡ τρίτη ἀπογραφή πού πραγματοποίησε ὁ Μεχμέτ Β΄ ὁ Πορθητής μετά τήν ἐκστρατεία του στή Μολδαβία¹⁸. Ή ἄλλη σερραϊκή ἀπογραφή, ἀγνωστη, ἀνακαλύφθηκε στό fond τῶν Σερρῶν στό Ἀνατολικό Τμῆμα τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Σόφιας¹⁹. Πρόκειται γιά ἔνα σπάραγμα καταστίχου σέ κακή κατάσταση, τό ὅποιο ἀποτελεῖται ἀπό 8 λιτά φύλλα. Ή σελιδαρίθμηση πού ἔγινε ἀπό τόν ἀρχειοθέτη δέν εἶναι ἡ σωστή. Δόθηκε τυχαῖα, χωρίς νά ληφθεῖ ὑπόψη ἡ λογική τῆς σύνταξης ἐνός κατα-

ment de quelques villes dans le sud les Balkans au Xve et XVIe siècle», *Balcanica I* (1970), σ. 95. Γιά τήν ἔκδοση τῆς ἀπογραφῆς αύτῆς 6λ. *Turski Documenti za Istorijata na Makedonskiot narod, Opshirni popisni defteri od XV vek*, t. II, ἐκδ. M. Sokołoski, Σκόπια 1973, σ. 73-77. Έπίσης, στήν ἀπογραφή τῆς Φλώρινας τοῦ 1481 οἱ μουσουλμάνοι κάτοικοι τῆς ἀπογράφονται ὡς cemaat, 6λ. M. Sokołoski, «Le développement...», ὥπ.π., σ. 93. Γιά τήν ἔκδοση τῆς ἀπογραφῆς 6λ. *Turski Dokumenti za Istorijata na Makedonskiot narod, Opshirni popisni defteri od XV vek*, t. II, ἐκδ. M. Sokołoski, Σκόπια 1973, σ. 299-303.

17. Βλ. γιά τήν περιγραφή του καί τά περιεχόμενά του N. Beldiceanu, «Margarid: un timar monastique», *Revue des Études Byzantines*, 33 91975), p. 229-230 καί H.W. Lowry, «Portrait of a City: the Population and Topography of Ottoman Selanik (Thessaloniki) in the year 1478, *Δίπτυχα 2* (1980-1981), σ. 255.

18. Βλ. P.S. Nasturel-N. Beldiceanu, «Les églises byzantines...» ὥπ.π., σ. 269.

19. Πρόκειται γιά τό Φ 122A, a.e. 525A. Ή δύοισι τητα τῶν στοιχείων του μέ αύτά τοῦ TT 7 μέ ὁδηγοῦν στό συμπέρασμα ὅτι καταρχήν πρόκειται γιά ἀπογραφή τοῦ Μεχμέτ Β΄, καί κατά δεύτερον μοῦ ἐπιτρέπει νά ὑποθέσω ὅτι δέν πρέπει νά μεσολαβεῖ μεταξύ τους μεγάλο χρονικό διάστημα. Ἀν ὅντως λοιπόν ἡ ἀπογραφή τοῦ 1478/9 θεωρεῖται ἡ τρίτη τοῦ Μεχμέτ Β΄, τότε ἡ ἀπογραφή τοῦ 6ουλγάρικου καταστίχου πρέπει νά ἐκληφθεῖ ὡς ἡ δεύτερη κατά σειρά. Γιά τίς συνοικίες καί τόν ἀριθμό τῶν κατοίκων τους 6λ. Evangelia Balta, *Les vakifs de Serrès...*, ὥπ.π., σ. 251-260.

στίχου. Κανονικά στίς ἀπογραφές πόλεως πρέπει νά προηγοῦνται οἱ μουσουλμανικοί μαχαλάδες, κάτι πού δέν ἔλαβε ὑπόψη του ὁ ἀρχειονόμος. Ἀπό τό κατάστιχο λείπει ἡ ἀρχή τῆς ἀπογραφῆς τῆς πόλης, δηλαδή ὁρισμένες μουσουλμανικές συνοικίες. Τό κενό ὅμως δέν πρέπει νά εἶναι μεγάλο, ὥπως φαίνεται ἀπό τό σύνολο τῶν μουσουλμανικῶν σπιτιῶν πού σημειώνονται στό τέλος τῆς ἀπογραφῆς.

Κατά τήν ἀποψή μου, ἡ ἀπογραφή αὐτή προηγεῖται τῆς ἀντίστοιχης τοῦ ἔτους 1478/9, μέ τήν ὥποια παρουσιάζει πολλές ὁμοιότητες. Ὁδηγοῦμαι στό συμπέρασμα αὐτό, ἐπειδή στό κατάστιχο TT 7 ἀναγράφονται καὶ ὁρισμένες ἄλλες συνοικίες τόσο μουσουλμανικές ὅσο καὶ χριστιανικές, πού δέν ἔμπεριέχονται στό βουλγάρικο. Βεδαίως, δέν παραγγωρίζω τό γεγονός ὅτι πρόκειται γιά σπάραγμα, στό ὥποιο ὑπάρχουν διαπιστωμένα κενά, ὥπως στήν περίπτωση τῶν μουσουλμανικῶν συνοικιῶν. Δέν φαίνεται ὅμως νά ὑπάρχουν κενά σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τίς χριστιανικές ἐνορίες. Στό τμῆμα πού διασώθηκε περιλαμβάνεται τό σύνολό τους.

"Ἄς ἔρθουμε ὅμως στίς πληροφορίες τῶν δύο καταστίχων. Καθώς, ὥπως ἀναφέρθηκε, λείπει ἡ ἀρχή τῆς ἀπογραφῆς στό βουλγάρικο κατάστιχο, δέν γνωρίζουμε σέ ποιόν τιμαιώτη ἀνῆκαν τά εἰσοδήματα τῆς πόλης. Ἀντίθετα, γνωρίζουμε ὅτι τό 1478/9 οἱ Σέρρες ἀνήκουν στό χάσι τοῦ Σινάν μπέη τοῦ Kilarba²⁰. Οἱ κάτοικοι ἀπογράφονται κατά μαχαλάδες. Θά ἀρχίσω ἀπό τούς μουσουλμανικούς: στό βουλγάρικο σπάραγμα διασώζονται 23 καὶ 25 στό TT 7. Ἡ πλειονότητα φέρει ὄνόματα ὀθωμανῶν ἀξιωματούχων, πού εἶναι γνωστοί ἀπό τά βακούφια πού ἀφιερώνουν στίς Σέρρες καὶ στή γύρω ἀπό αὐτήν περιοχή. Στό Παράρτημα, ὥπου καταγράφονται τά ὄνόματα καὶ ὁ πληθυσμός τῶν συνοικιῶν, ὥπως παραδίδονται στίς ἐν λόγῳ ὀθωμανικές ἀπογραφές, παρουσιάζονται στοιχεῖα γιά τήν τύχη τῶν βακουφίων αὐτῶν ἀπό κατάστιχα τοῦ 16ου αἰώνα, καθώς καὶ οἱ σχετικές πληροφορίες γιά τούς ιδρυτές τους. Θά ὑπενθυμίσω, παρενθετικά, τή σπουδαιότητα τῶν βακουφίων στήν ἀνάπτυξη τῶν πόλεων καὶ γενικότερα στόν ἐποικισμό καὶ τήν ἐγκατάσταση πληθυσμῶν στήν ὀθωμανική αὐτοκρατορία²¹.

Οἱ μουσουλμανικές συνοικίες μέ ὄνόματα ἀφιερωτῶν εἶναι οἱ ἔξης: mahalle-i Evrenos bey, Eslim Hatun, debbag Murad, Hekim Davud, Haci Kurd, Salih Fakih, Bedreddin bey, Suleyman bey, çasnegir (δοκιμαστής φαγητῶν στή σουλτανική Αὔλη), Ismail bey, Buhran bey, mescid Ayse

20. T. Gökbilgin, *Edirne...*, ὥπ.π., σ. 83, 90.

21. Γιά τό θέμα αὐτό 6l. Evangelia Balta, *Les vakifs de Serrès...*, ὥπ.π., σ. 35-38.

Hatun, κόρης του Dogan bey, Dogan bey, Koca Hatib, Tatar Hatun, Haci Ali, Hayreddin baçdar. Μαζί μ' αὐτές ἀναφέρονται καὶ οἱ μαχαλάδες τοῦ Τζαμιοῦ, τοῦ Κουλά, τοῦ Νομιοματοκοπείου (Darbhane) καὶ τῆς Καμενίτσας. Ὁρισμένες ἀπό τίς τουρκικές αὐτές συνοικίες ἀναφέρονται στά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα ἀπό τὸν Π.Ν. Παπαγεωργίου, ὅπως αὐτή «τοῦ Γκαζί Ἐδρενός», «τῆς Ἑσλιμᾶ Χατοῦ ἐκ τῆς οἰκογενείας τῶν Σελτζουκιδῶν», «τοῦ Βεδρεδδίν μπέη τοῦ Σιμαβνάογλου» καὶ τέλος τοῦ «Μπασδάρ Χαϊρεδδίν πασιᾶ»²². Δύο συνοικίες ἀπό τό δουλγάρικο κατάστιχο, ὁ μαχαλάς τοῦ Hasan Sipah a Siyah²³ καὶ τοῦ Bogru-dervis, δέν περιλαμβάνονται στό μεταγενέστερο ΤΤ 7, στό ὅποιο ὄμως ἐμφανίζονται 5 ἄλλοι μαχαλάδες: οἱ Haraçi, Tabaklar (τῶν βυρσοδεψιῶν), mescid Kara Hamza, mescid Koyun Yusuf, Kula.

Ο γραφέας καταγράφει στό δουλγαρικό 480 μουσουλμανικά σπίτια, 44 ἀγάμους καὶ 2 χῆρες, ἐνῶ στό ΤΤ 7 ἀντιστοίχως 535 σπίτια, 75 χῆρες καὶ 28 ἀγάμους. Τό μουσουλμανικό στοιχεῖο (526 φρούριοι μονάδες) στό δουλγαρικό ἀπόσπασμα ἐμφανίζεται μειωμένο, ἀλλά πάντως κοντά στούς ἀριθμούς τῆς πρώτης ἀπογραφῆς, τοῦ 1454/5, (θυμίζω ὅταν 563 φ.μ.). Αὕηση παρατηρεῖται στήν ἀπογραφή τοῦ 1478/9. Τό γεγονός αὐτό εἶναι ἔνας ἀκόμη λόγος πού συνηγορεῖ ὑπέρ τῆς ἀρχαιότητας τῆς δουλγαρικῆς ἀπογραφῆς. Συγκρίνοντας τούς ἀριθμούς τῶν κατοίκων στίς συνοικίες πού εἶναι κοινές στά δύο κατάστιχα, διαπιστώνουμε ὅτι ἡ αὔξηση, πού παρατηρεῖται τό 1478/9, μπορεῖ νά θεωρηθεῖ μιά κανονική δημογραφική αὔξηση. Ή σημαντικότερη παρουσιάζεται σέ 3 μαχαλάδες, τοῦ Salih Fakih, Hekim

22. Κατά τόν Π. Παπαγεωργίου, 24 ὅταν οἱ τουρκικές συνοικίες τῶν Σερρῶν· 6λ. Π. Παπαγεωργίου, «Οἱ Σέρραι καὶ τά προάστεια τά περί τάς Σέρρας καὶ ἡ μονή Ιωάννου Προδρόμου», *Byzantinische Zeitschrift* 3 (1894) σ. 294. Βλ. ἐπίσης τό σχόλιο τοῦ T. Καραναστάση γιά τίς χρονολογίες πού ἀναφέρει ὁ Π.Ν. Παπαγεωργίου δίπλα στά ὄνόματα τῶν συνοικιῶν «Μπασδάρ Χαϊρεδδίν πασιᾶ» καὶ «Βεδρεδδίν μπέη», καθώς ἐπίσης καὶ τά σχετικά μέ τή λανθασμένη ταύτιση τοῦ Bacdar Hayreddin μέ τόν Candarli Kara Halil Hayreddin Pasa καὶ τοῦ Bedreddin Bey μέ τόν σεῖχη Μπεντρεντίν. T. Καραναστάσης, «Ο νεομάρτυρας Ιωάννης...», ὅπ. π., σ. 228, σημ. 93. Ο Michel Balivet ταυτίζει τή συνοικία τοῦ Bedreddin Bey μέ αὐτή τοῦ σεῖχη Μπεντρεντίν, 6λ. M. Balivet, *Islam mystique et Révolution armée dans les Balkans ottomans. Vie du Cheikh Bedreddin le «Hallaj des Turcs» (1358/59-1416)*, Ισταμπούλ 1995, σ. 96. Πιά τίς συνοικίες αὐτές στόν 19ο αἰώνα 6λ. Γ. Καφταντζῆς, *Ιστορία τῆς πόλεως τῶν Σερρῶν καὶ τῆς περιφέρειάς της*, Θεσσαλονίκη 1996.

23. Ή συνοικία αὐτή ἀναφέρεται σέ κατάστιχο κεφαλικοῦ φόρου· 6λ. N. Todorov - A. Velkov, *Situation démographique de la Péninsule balkanique (fin du XVe s.-début du XVIe s.)*, Σόφια 1988, σ. 277.

Davud καί τοῦ Νομισματοκοπείου, ἡ ὁποία, γιά νά ἐρμηνευθεῖ, πρέπει νά ἀποδοθεῖ στήν ἔγκατάσταση ἐπήλυδων.

Αντίθετα μέ τήν παρατηρούμενη αὔξηση τῶν μουσουλμάνων τῆς πόλης, οἱ χριστιανοί ἐμφανίζουν ἐντυπωσιακή μείωση καί στίς δύο ἀπογραφές. Στό δουλγάρικό κατάστιχο δηλώνονται 259 νοικοκυριά, 37 ἄγαμοι, 64 χῆρες, καί στό TT 7 τοῦ 1478/9 ἀντιστοίχως 282 σπίτια, 3 ἄγαμοι καί 64 χῆρες. Σέ σχέση μέ τήν ἀπογραφή τοῦ 1454/5 ὑπάρχει μείωση κατά 369 φ.μ. Ό μόνος πού σχολιάζει τό γεγονός, βασιζόμενος στά ἀριθμητικά στοιχεῖα τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1478/9, πού δίνουν σέ δημοσίευμά τους οἱ Nasturel-Beldiceanu, εἶναι ὁ T. Καραναστάσης, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἐκφράζει ἐπιφυλάξεις «θεωρώντας τα ἐπισφαλῆ, ὡσότου ἔξεταστοῦν καί ἐπιδεβαιωθοῦν σέ μιά συνολική παρουσίαση καί μελέτη τοῦ κώδικα»²⁴. Ο ἔλεγχος τῶν ἀριθμῶν αὐτῶν ἀπό αὐτοψία στήν ἀπογραφή τοῦ 1478/9 καί ἐπιπλέον ἡ ἐπιδεβαίωσή τους καί ἀπό τήν ἀπογραφή τοῦ δουλγάρικου καταστίχου αἴρει τήν ὁποιαδήποτε ἐπιφύλαξη ως πρός τήν ἀσφάλεια τῆς ἀνάγνωσης.

Αύτό πού παραμένει ως πρόβλημα εἶναι ἡ ἐρμηνεία. Ό ἴδιος ἐρευνητής δέν ἀποδίδει φυσικά τήν ἀπότομη αὐτή καθίζηση τῆς ἐλληνικῆς κοινότητας

24. T. Karanastas, «Ο νεομάρτυρας Ιωάννης...», ὥπ.π., σημ. 78.

25. Σέ σχέση μέ τήν ἀνυπαρξία ἐξισλαμισμένων, ἐφόσον, βάσει τῆς μαρτυρίας τοῦ καταστίχου TT 3 (βλ. T. Karanastas, ὥπ.π., σ. 232-5), κανενός μουσουλμάνου τό ὄνομα δέ συνοδεύεται ἀπό τό συνηθισμένο συμβατικό πατρόνυμο τῶν ἐξισλαμισμένων Abdullah (δοῦλος τοῦ Θεοῦ), στίς δύο αὐτές ἀπογραφές τοῦ Μεχμέτ Β', πού ἔξετάζουμε, παρουσιάζονται στό μέν δουλγάρικό 38 ἐξισλαμισμένοι καί στό TT 7 ἀντιστοίχως 28. (Γιά τούς ἐξισλαμισμένους τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1478/9, βλ. στό ἴδιο, σ. 236-237). Κατανέμονται ως ἔξης στίς διάφορες μουσουλμανικές συνοικίες τῶν δύο καταστίχων:

<u>Συνοικίες</u>	<u>Κατάστιχο Σόφιας</u>	<u>TT 7</u>
Tatar Hatum	2	3
Haci Ali	8	-
Haci Kurd	0	1
Salih	2	2
Buhran Bey	-	1
Davud Bey	2	-
Suleyman	8	14
Cami	2	-
Eslime Hatum	6	2
Kamenica	1	1
Murad bebbag	3	3
Darbhane	4	1

Τό 1492 στίς Σέρρες ἐξισλαμίζονται 12 νοικοκυριά, βλ. N. Todorov, *Η βαλκανική πόλη, 15ος-19ος αἰώνας*, Θεμέλιο 1986, τ.Α', σ. 80.

τῶν Σερρῶν, πού δείχνει ἡ ἀπογραφή τοῦ 1478/9, σέ λοιμούς, σφαγές, ἔξορίες καὶ ἔξισλαμισμούς²⁵. Ἐξάλλου, ὅπως διαπιστώνει, δέν παρατηρεῖται παρόμοια συρρίκνωση στούς ἀντίστοιχους πληθυσμούς τῶν γειτονικῶν πόλεων Δράμας καὶ Ζίχνης, τήν ἵδια ἐποχή. Στηριζόμενος ἐπιπλέον σέ μιά κατοπινή ἀπογραφή τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰώνα²⁶, ὅπου ὁ χριστιανικός πληθυσμός πλησιάζει τούς ἀριθμούς τοῦ ἔτους 1454/5, καταλήγει νά ὑποθέσει ὅτι ἔνα μέρος τῶν χριστιανῶν φορολογούμενων τῶν Σερρῶν καταγράφεται σέ διαφορετικό σημεῖο τοῦ καταστίχου ἡ σέ ἄλλο κατάστιχο καὶ τίς προσόδους του τίς εἰσέπραττε λ.χ. ἄλλος τιμαριοῦχος ἡ κι ὁ ἴδιος ὁ σουλτάνος.

Ἡ αὐτοψία ἀπέκλεισε τήν πρώτη ὑπόθεση, ὅτι, δηλαδή, ἔνα μέρος τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ μποροῦσε νά εἶναι καταγραμμένο σ' ἄλλο τμῆμα τοῦ καταστίχου. Πιθανότατα ἰσχύει ἡ δεύτερη: ἔνα τμῆμα τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ νά καταγράφεται σέ διαφορετικό κατάστιχο, ἐπειδή οἱ φορολογικές του πρόσεδοι ἀνήκουν σέ ἄλλον τιμαριώτη. Μιά τέτοια ὑπόθεση μπορεῖ νά ἰσχύει, διότι γνωρίζουμε ὅτι καὶ τό 1490 ἔνα μέρος τοῦ κεφαλικοῦ φόρου, πού πλήρωνε τό χάσι τῶν Σερρῶν καὶ οἱ οικονομικοὶ τῆς περιοχῆς, ἐγγράφεται στὸν κεφαλικό φόρο τοῦ βιλαετίου τῆς Ἀδριανούπολης²⁷, πού ἀνήκει σέ σουλτανικό χάσι. Στίς ἀρχές ἔξαλλου τοῦ 16ου αἰώνα ὀλόκληρη ἡ πόλη τῶν Σερρῶν θά ἐνταχθεῖ στό χάσι τοῦ Πατισάχ²⁸. Ἄλλωστε, τό 1530/1 μεταξύ τῶν ἐσόδων τοῦ δακουφίου τοῦ Ἐσκί τζαμιοῦ τῶν Σερρῶν ἐγγράφεται καὶ μέρος τοῦ κεφαλικοῦ φόρου τῆς πόλης²⁹. Γνωρίζουμε ἐπίσης ὅτι τόν 16ο αἰώνα οἱ Ἐβραῖοι τῶν Σερρῶν πού ἀνήκαν στό χάσι τοῦ σαντζάκμπεη τῆς περιοχῆς πλήρωναν μέρους τοῦ φόρου τους σέ δακούφι³⁰. Συνεπῶς, ὁ χριστιανικός πληθυσμός τῶν Σερρῶν πρέπει νά κυμαίνεται στό ὕψος τῶν ἀριθμῶν τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1454/5 καὶ αὐτῆς τοῦ τέλους τοῦ 16ου αἰώνα. Δέν εἶναι ἔξαλλου καθόλου τυχαῖο πού οἱ ἀριθμοί αὐτοί ὀμοιάζουν³¹.

26. Str. Dimitrov-R. Stoikov, ὥπ.π.

27. N. Todorov - A. Velkov, ὥπ.π., σ. 275.

28. Σύμφωνα μέ τά κατάστιχα TT 70 τοῦ ἔτους 1519 καὶ τά TT 403 καὶ TT 167 τῆς ἐποχῆς τοῦ Σουλεϊμάν τοῦ Μεγαλοπρεποῦς, ἡ πόλη τῶν Σερρῶν ἀνήκει στό χάσι τοῦ σουλτάνου. Τό 1530 6 πόλεις καὶ κασαμπάδες τῆς περιοχῆς Θεσσαλονίκης, Σερρῶν καὶ Καδάλας ἀνήκουν σέ σουλτανικά χάσια· βλ. M.T. Cökbilgin, *Edirne*, ὥπ.π., σ. 73.

29. TT 3, σ. 183 (A. Stojanovski, *Turski Dokumenti*, σ. 171-172), TT 167, σ. 75 καὶ TT 403, σ. 517.

30. Βλ. Βέρα Μουταφτσίεβα, ὥπ.π., σ. 167.

31. Τό 1454/5 ὁ χριστιανικός πληθυσμός ἀποτελεῖται ἀπό 494 σπίτια καὶ 235 χῆρες, ἐνῶ στό ἀπόσπασμα πού διασώζει στοιχεῖα τῆς ἀπογραφῆς πού διενεργήθηκε τό 1492/1503, καταγράφονται 493 σπίτια, 37 ἄγαμοι καὶ 256 χῆρες.

Συνολικά καταγράφονται στό βουλγαρικό άπόσπασμα 34 χριστιανικές ένορίες και 47 στό ΤΤ 7. Είναι οι μόνες άπογραφές της πόλης στούς δύο αύτούς αιώνες, πού έχουν τόσο μεγάλο άριθμό χριστιανικῶν μαχαλάδων. Πρέπει νά σημειώσουμε ότι και στίς δυο καταστιχώσεις τό μεγαλύτερο μέρος των χριστιανῶν καταγράφεται σέ 27 συνοικίες, οι ίσης φέρουν ονόματα έσναφίων³². Υποθέτω ότι στήν πραγματικότητα δέν πρόκειται γιά άπογραφή των χριστιανικῶν συνοικιῶν των Σερρών. Δέν άπογράφονται δηλαδή οι χριστιανοί κάτοικοι ένός τοπογραφικοῦ κυττάρου, μιᾶς συνοικίας, άλλα οι διάφοροι τεχνίτες και έπαγγελμάτες της πόλης, των οποίων οι φορολογικές πρόσοδοι άνηκαν στόν δεδομένο τιμαιώτη³³. Από τά άναγραφόμενα έσνάφια, 21 είναι κοινά: κηροποιοί, μπακάληδες, μεταξοτεχνίτες (metaksopuli), ψαράδες, χασάπηδες, κατασκευαστές μεταξωτῶν νημάτων (hiyatani), γουναράδες, ύφαντές (culahan), σαράφηδες, σαμαρτζῆδες, συνοδοί καραβανιῶν, περιβολάρηδες, δυό όμάδες παπάδων, κατασκευαστές σχοινιῶν, παπουτσῆδες, τσουκαλάδες, σαπουνοποιοί, 2 έσνάφια σιδεράδων (nalband, mihcilar, haddabin), και τέλος χρυσοχόοι (kuyumcilyan-zergeryan).

Η άπογραφή αύτή των Σερρών, πού καταχωρίζει κατά έπαγγέλματα τούς χριστιανούς κατοίκους, όσο και αύτή της Καστοριᾶς τοῦ 1445, άκυρωνει τήν άποψη τοῦ M. Sokoloski ότι ή ασκηση των διαφόρων βιοτεχνικῶν έπαγγελμάτων στά άστικά κέντρα ἀποτελοῦσε προνόμιο των μουσουλμάνων³⁴. Από τή σύγχριση των ονομάτων πού έκανα στίς κοινές συ-

32. Σχετικά μέ τά έσνάφια των Σερρών 6λ. N. Beldiceanu, *Recherche sur la ville*, ὅπ.π., σ. 49 και 267, σημ. 2, ό όποιος θεωρεῖ ότι στίς Σέρρες ἐπί Μεχμέτ Β' τά διάφορα έσνάφια κατοικοῦσαν σέ χωριστούς μαχαλάδες. Ἐπίσης, 6λ. S. Nasturel-N. Beldiceanu, «Les eglises byzantines...», ὅπ.π., σ. 227. Κατάλογος προσφορῶν τῶν συντεχνιῶν τῆς πολιτείας τῶν Σερρών πρός τόν Τίμιο Σταυρό τῆς μονῆς Ξηροποτάμου (25 Ἀριλίου 1754), Π. Γουναρίδης, Ἀρχεῖο τῆς I.M. Ξηροποτάμου, Ἐπιτομές μεταβυζαντινῶν ἔγγραφων, Ἀθήνα 1993, σ. 97-98.

33. Παρομοίως, στήν άπογραφή της Καστοριᾶς τοῦ 1445, ἐπί συνόλου 20 χριστιανικῶν μαχαλάδων, οι 11 φέρουν ονομασίες έσναφίων. 6λ. M. Sokoloski, «Le développement de quelques villes...», ὅπ.π., σ. 95. Ἐπίσης, 6λ. ἔκδοση τῆς παραπάνω άπογραφῆς στό Turski Dokumenti za Istorijata na Makedonskiot narod, t. II, Skopije 1973, σ. 71-76.

34. Ὁ M. Sokoloski, στηριζόμενος στήν παλαιότερη άπογραφή της πόλης τοῦ 1454/5, ὅπου 270 ἀπό τους 494 μουσουλμάνους κατοίκους καταγράφονται μέ τό έπάγγελμά τους, ἐνῶ ἀντίστοιχα μόνο 12 ἀπό ισάριθμους χριστιανούς, καταλήγει στό γενικό συμπέρασμα ότι ή ασκηση κάποιου έπαγγέλματος ἀποτελεῖ προνόμιο τῶν μουσουλμάνων κατοίκων τῶν πόλεων 6λ. M. Sokoloski, «Le villayet de Serres...», ὅπ.π., σ. 111. Ἐπίσης, γιά τήν ΐδια άπογραφή πρόβλ. τήν ἐπισήμανση τοῦ T. Καραναστάση ότι

ντεχνίες διαπίστωσα ὅτι μόνο μερικά ὄνόματα τεχνιτῶν ταυτίζονται στίς δυό ἀπογραφές ἢ δείχνουν νά πρόκειται γιά τούς γιούς αὐτῶν πού καταγράφονται στό βουλγαρικό ἀπόσπασμα.

Ἐκτός ἀπό τά κοινά ἐσνάφια, ὑπάρχουν καί 7 συνοικίες κοινές στίς ἀπογραφές αὐτές. Πρόκειται γιά τούς μαχαλάδες Burnos (γιά τόν όποιο δέν ῳδηκα πληροφορίες), Ἀγ. Δημητρίου, Ἀγ. Νικολάου, Λιόκαλης, Κύρ-Δημήτρη, Sahim efendi καί τέλος τοῦ μαχαλᾶ τῶν Σαλονικιῶν, πού στό ΤΤ 7 ἀναγράφεται ὡς μαχαλάς τοῦ Σαλονικοῦ Hasan. Ἀπό τίς 15 χριστιανικές συνοικίες πού ἔμφανίζονται γιά πρώτη φορά στήν ἀπογραφή τοῦ 1478/9, οἱ 12 φέρουν ὄνόματα ὁθωμανῶν ἀξιωματούχων ὅρισμένοι εἶναι γνωστοί ἀπό τά εὐαγή ἰδρύματα πού ἀφιέρωσαν στήν πόλη. Πρόκειται γιά τούς μαχαλάδες Abovat(?), Aslihan paşa, Kâsim Çelebi, Haci Ibrahim, Fazlullah, Haci Mehmed³⁵, Koca Kadi, Kadi-i Izmir, Mehmed Şah el-kadi ibn el-Fenâri³⁶, Ahmed³⁷, Yazici Ibrahim³⁸, Hamza Bali, Ismail bey. Στίς κατοπινές ἀπογραφές τῆς πόλης δέν ἀπαντῶνται χριστιανικοί μαχαλάδες μέ τίς ὄνομασίες αὐτές.

ὅρισμένα ὄνόματα χριστιανῶν κατοίκων εἶναι δηλωτικά ἐπαγγέλματος («Ο νεομάρτυρας...», ὥπ.π., σ. 225 σημ. 84). Πάντως στά διάφορα ἐκδεδομένα κατάστιχα ἀπογραφῶν συνήθως τά τουρκικά ὄνόματα συνοδεύονται ἀπό τό χαρακτηρισμό τῆς ἐπαγγελματικῆς ἀπασχόλησης, πιθανῶς, γιατί ἡ ἐπαγγελματική ἴδιότητα θεωρεῖται ἐνδεικτικότερη τοῦ πατρωνυμικοῦ καί ἐπιπλέον ἔχει νά κάνει μέ τή φροδοτική ἵκανότητα. Βλ. Evangelia Balta, «Rural and Urban Population in the Sancak of Euripos in the Early 16th Century», Ἀρχείον Εύβοϊκῶν Μελετῶν 29/1990-1991, σ. 81, καί H.W. Lowry, «From Lesser Wars to the Mightiest War: The Ottoman Conquest and Transformation of Byzantine Urban Centers in the Fifteenth Century», στό Continuity and Change in the Late Byzantine and Early Ottoman Society, ὥπ.π., σ. 326-327.

35. Ο E.H. Ayverdi καταγράφει μεταξύ τῶν μνημείων τῶν Σερρῶν, δύο ζαδιγιέ πού ἰδρυτές τους ἦταν κάποιος Haci Mehmed aga, γιός τοῦ Ebû Bekir, καί ἕνας Haci Mehmed şeyh Berberler· βλ. E.H. Ayverdi, ὥπ.π., ἀρ. 2553 καί ἀρ. 2555.

36. Τό 1471 καδής τῶν Σερρῶν ἦταν κάποιος Mehmed Sah· βλ. T. Καραναστάσης, «Ἐνας νεομάρτυρας...», ὥπ.π., σ. 236, σημ. 134.

37. Σχετικά μέ τήν ὄνομασία αὐτῆς τῆς συνοικίας, δύο ὑποθέσεις μποροῦν νά γίνουν: ἡ πρόκειται γιά τή α) συνοικία ὅπου δρισκόταν τό τζαμί τοῦ Gedik Ahmed Pasa, μεγάλου δεξύρη τοῦ Μεχμέτ τοῦ Πορθητῆ, ἡ 6) εἶναι ἡ συνοικία τοῦ τζαμιοῦ πού εἶχε τήν ἐπωνυμία «τζαμί τοῦ Kara Ahmed», τό όποιο ἀναφέρει ὁ Ἐθλιγιά Τσελεμπή· βλ. E.H. Ayverdi, ὥπ.π., ἀρ. 2449.

38. βλ. E.H. Ayverdi, ὥπ.π., ἀρ. 2502.

II. Ἡ ἀπογραφή τοῦ Βαγιαζίτ Β'

Ἡ ἐπόμενη ἀμέσως καταστίχωση, πού γνωρίζουμε, χρονολογεῖται στά τέλη τοῦ 15ου καὶ ἀρχές 16ου αἰώνα. Εἶναι ἔνα ἀπόσπασμα καταστίχου ἀπό τὸ Ἀνατολικό Τμῆμα τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης «Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου» τῆς Σόφιας, πού δημοσίευσαν οἱ Βούλγαροι ἐρευνητές Str. Dimitrov καὶ R. Stoikov³⁹. Τό ἀπόσπασμα αὐτό, πού ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἀπό τὸν Τάσο Καραναστάση στὴ μελέτη του γιά τὴν ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς⁴⁰, περιλαμβάνει μέρος τῆς πόλης καὶ ὁρισμένα χωριά πού ἀνήκαν στὸ ἴδιο χάσι. Στό τμῆμα τῆς πόλης καταγράφονται 10 χριστιανικοί μαχαλάδες, ἐπίσης καὶ ὁ ἑδραικός πληθυσμός, πού, ὅπως δηλώνεται στὸ κατάστιχο, ἐγκαταστάθηκε στίς Σέρρες ἐρχόμενος ἀπό τὴν Ισπανία καὶ τὴ Σικελία. Στό στοιχεῖο αὐτό βασίζουν οἱ ἐκδότες τὴ χρονολόγηση τοῦ ντοκουμέντου, προσδιορίζοντας τὴ σύνταξή του στὴ χρονική περίοδο 1494-1503, δηλαδὴ στήν ἐποχή τοῦ Βαγιαζίτ Β'. Ἀπό τὴν ἀπογραφή τῆς πόλης λείπει τὸ σύνολο τῶν μουσουλμανικῶν καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν χριστιανικῶν συνοικιῶν⁴¹. Οἱ χριστιανικές συνοικίες πού καταγράφονται φέρουν τὸ ὄνομα ἐκκλησίας καὶ κατά σειρά εἶναι οἱ ἔξης:

Συνοικίες	σπίτια	ἄγαμοι	χῆρες
Ἄγια Μαρίνα	17	3	6
Ἄγια Παρασκευή	10	1	5
Ἄγιοι Ἀπόστολοι	15		7
Ἄχειροποίητος	6	1	
Ἄγια Τριάντα ⁴²	3		3

39. Str. Dimitrov-R. Stoikov, ὥπ.π., σ. 283-303, οἱ ὅποιοι τό χρονολογοῦν μεταξύ τῶν ἐτῶν 1494 καὶ 1503. Κατά τὸν N. Beldiceanu, συντάχθηκε τὴν περίοδο 1492-1501· 6λ. N. Beldiceanu, «Structures socioéconomiques d'un village de Macédoine: Aksilopigadi/Sarmisaqlu (1464-65)», 54 (1984), σ. 29.

40. T. Καραναστάσης, «Σημειώσεις γιά τὴν ιστορία τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς στίς Σέρρες», Σερραϊκά Ἀνάλεκτα 1 (1992), σ. 152-171.

41. Στό τμῆμα πού διασώθηκε καταγράφονται συνολικά 115 χριστιανικά σπίτια, 7 ἄγαμοι καὶ 56 χῆρες.

42. Ὁ T. Καραναστάσης ἀμφιβάλλει γιά τὴ σωστή ἀνάγνωση τῶν Str. Dimitrov-R. Stoikov καὶ ὑποθέτει ὅτι μπορεῖ νά πρόκειται γιά τὴν Ἅγια Τριάδα ἡ, περισσότερο πιθανό, γιά τὴν ἐκκλησία τῶν Ἅγιων Τριῶν Παΐδων. Ἡ ἀνάγνωση τῶν βουλγάρων ἐρευνητῶν εἶναι σωστή. Εξάλλου, ὅμοια παρουσιάζεται καταγραμμένη ἡ συνοικία αὐτή καὶ στίς ἀπογραφές τοῦ TT 167 καὶ TT 403 (6λ. παρακάτω).

"Αγιος Γιώργης Γουναρᾶς ⁴³	16	7
"Αγιος Γιώργης Σκίζας ⁴⁴	4	5
"Αγιος Νικόλαος Χιλανδαρίου	4	3
Άγια Βαρθάρα	3	1
'Ελεούσα ⁴⁵	37	2
		15

Οι περισσότερες άπό τίς συνοικίες αύτές άπαντωνται καί σέ δύο μεταγενέστερες άπογραφές, πού γνωρίζουμε ότι έγιναν στά χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Σουλεϊμάν τοῦ Μεγαλοπρεποῦς.

Μετά τήν καταστίχωση τῶν Ἐδραίων, μέ τούς ὥποιους κλείνει ἡ ἀπογραφή τῆς πόλης, σημειώνεται τό σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ. Μουσουλμάνοι: 966 σπίτια καί 238 ἄγαμοι. Χριστιανοί: 493 σπίτια, 37 ἄγαμοι καί 256 χῆρες. Τέλος, οἱ Ἐδραῖοι: 56 σπίτια καί 3 ἄγαμοι. Στήν ἀπογραφή αὐτή ἡ μουσουλμανική παρούσια εἶναι ἐξαιρετικά ἐνισχυμένη (1.204φ.μ.). Σέ καμιά ἀπογραφή, προηγούμενη ἢ ἐπόμενη –ἀναφέρομαι φυσικά πάντοτε στόν 150 καί 160 αἰώνα— δέν φτάνουν οἱ μουσουλμάνοι κάτοικοι αὐτόν τόν ἀριθμό. Χρειάζεται ὅμως νά γίνουν δύο ἐπισημάνσεις: εἶναι ἡ δεύτερη περίπτωση στή σειρά τῶν ἀπογραφῶν πού διαθέτουμε, ὅπου ἀπαντᾶται μεγάλος ἀριθμός χριστιανικῶν νοικοκυριῶν μέ ἀρχηγό χήρα. Τό ποσοστό σέ σχέση μέ τόν συνολικό ἀριθμό τῶν χριστιανῶν κατοίκων εἶναι 32%, τό ἴδιο πού παρατηρεῖται στήν πρώτη ἀπογραφή τοῦ Μεχμέτ τοῦ Πορθητῆ. Δέν γνωρίζω ἃν καί στήν περίπτωση αὐτή τό ὑψηλό ποσοστό χηρῶν μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ σέ συγκυρίες πολέμων, σφαγῶν. Ἐπιπλέον, καθώς ἡ ἀπογραφή αὐτή εἶναι ἀποσπασματική, δέν ὑπάρχει οὕτε ἡ δυνατότητα νά διερευνηθεῖ ἡ ὑπαρξη παρομοίων ὑψηλῶν ποσοστῶν σέ ἄλλα μεγάλα ἀστικά κέντρα τῆς περιοχῆς. Ἡ δεύτερη ἐπισήμανση ἀφορᾶ στόν ὑψηλό ἀριθμό ἀγάμων στούς μουσουλμάνους. Ἡ ἀλλαγή στό ποσοστό τῶν ἀγάμων πού διαπιστώνεται, παραπέμπει στή διαδικασία τοῦ μαζικοῦ ἔξι-

43. Στά κατάστιχα TT 167 καί TT 403 ἡ συνοικία σημειώνεται μέ τό ὄνομα «"Αγ. Γιώργης τῶν γουναράδων (kürkçiyən-kürkçüler).

44. Στά κατάστιχα TT 167 καί TT 403 καταγράφεται ἡ συνοικία 'Αγίου Γεωργίου τοῦ Iskida da. Πρόπει νά πρόκειται γιά τή συνοικία τοῦ Σκυψοδιάβα πού ἀναφέρει ὁ Παπασυναδινός. Βλ. Γ. Καφταντζῆς, *Η Σερραϊκή Χρονογραφία τοῦ Παπασυναδινοῦ*, Σέρρες 1989, σ. 41.

45. Ὁρισμένες διορθώσεις ἀνθρωπωνυμίων, ὅπως ἐπίσης καί τό ὄνομα τῆς συνοικίας 'Ελεούσας, τήν ὥποια οἱ Βούλγαροι ἐρευνητές μετέγραψαν 'Αλφόσα, ἐπεσήμανε ὁ Τ. Καραναστάσης, «Σημειώσεις γιά τήν ιστορία τοῦ ναοῦ», ὥπ.π., σ. 154 καί 161-162, σημ. 14.

σλαμισμοῦ, ὁ ὅποῖς θίγει κυρίως τίς νεαρότερες ἡλικίες, τόν ἄγαμο παρά τόν ἔγγαμο πληθυσμό⁴⁶.

III. Ἡ ἀπογραφή τοῦ Σελίμ Α'

Ἡ ἐπόμενη ἀπογραφή πού διαθέτουμε εἶναι τοῦ ἔτους 1519⁴⁷. Πρόκειται γιά ἓνα συνοπτικό κατάστιχο (*icmal*), τό TT 70, στό ὅποιο καταγράφεται ὁ πληθυσμός και τά ἔσοδα τῆς πόλης ὅπως και ὁρισμένων χωριῶν πού ἀνήκουν στό σουλτανικό χάσι. Ὁ πληθυσμός τῆς πόλης περιλαμβάνει 684 μουσουλμανικά σπίτια και 303 ἄγαμους. Οἱ χριστιανοί εἶναι 545 σπίτια, 45 ἄγαμοι, 108 χῆρες, ἐνῶ 3 χριστιανικά νοικοκυριά δηλώνονται ἀπηλλαγμένα ἀπό ἔκτακτους φόρους. Τέλος, δηλώνονται 54 ἔδραικά σπίτια και 59 ἄγαμοι.

Δύο ἐπισημάνσεις στά πληθυσμιακά δεδομένα θεωρῶ σκόπιμες. Καταρχήν, ὁ ἀριθμός τοῦ μουσουλμανικοῦ πληθυσμοῦ τῆς ἀπογραφῆς αὐτῆς (987 φ.μ.) ἐπιβεβαιώνει, πιστεύω, τίς ἀμφιβολίες ἢ τίς ἐπιφυλάξεις πού μπορεῖ κανείς νά ἔχει γιά τή δημογραφική ἔκρηξη, πού ἀντανακλοῦν οἱ ἀντίστοιχοι ἀριθμοί (1.204 φ.μ.) τῆς προηγούμενης τοῦ 1498-1503. Δεύτερον, ἡ ὑπαρξη και στό κατάστιχο αὐτό μεγάλου ἀριθμοῦ μουσουλμάνων ἀγάμων, φαινόμενο πού θά συνεχιστεῖ και στίς ἀπογραφές τοῦ Σουλεϊμάν, πιστοποιεῖ ἐπέκταση και ἐπιτάχυνση τῆς διαδικασίας τῶν μαζικῶν ἐξισλαμισμῶν, ἡ ὅποια ἀπό τήν ἐποχή αὐτή και ὡς τά μέσα τοῦ 16ου, πού τήν παρακολουθοῦμε, παρουσιάζει μά κανονικότητα⁴⁸.

IV. Οἱ ἀπογραφές τοῦ Σουλεϊμάν τοῦ Μεγαλοπρεπῆ

Οἱ ἐπόμενες δύο ἀπογραφές, κατά τά κατάστιχα TT 167 και TT 403, ἔγιναν στά χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Σουλεϊμάν τοῦ Μεγαλοπρεποῦς· ἡ πόλη ἐξακολουθεῖ τήν ἐποχή αὐτή νά ἀνήκει στό σουλτανικό χάσι. ቙

46. Τό παράδειγμα τῆς ἀπογραφῆς αὐτῆς χρησιμοποιεῖ ὁ Σπ. Ἀσδραχᾶς στή συζήτηση γιά τή σχέση ἀνάμεσα στά ποσοστά ἀγάμων και ἐξισλαμισμούς. Βλ. Σπ. Ἀσδραχᾶς, *Μηχανισμοί τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας στήν τουρκοκρατία (ΙΕ'-ΙΣΤ' αἰώνας)*, Θεμέλιο 1978, σ. 178. Βλ. ἐπίσης γιά τά πληθυσμιακά μεγέθη τῆς ἀπογραφῆς τίς παρατηρήσεις τοῦ Τ. Καραναστάση, «Ο νεομάρτυρας...», ὅπ.π., σ. 237-238.

47. Βλ. N. Beldiceanu, *Le timar*, ὅπ.π., σ. 39. Στοιχεῖα τοῦ καταστίχου σχετικά μέ τούς Ἐδραιίους κατοίκους χρησιμοποίησε και ὁ M. Epstein, ὅπ.π., σ. 269.

48. Βλ. τίς παρατηρήσεις τοῦ Τ. Καραναστάση, «Ἐνας νεομάρτυρας...», ὅπ.π., σ. 237-238.

πρώτη ἀπογραφή χρονολογεῖται στήν τέταρτη δεκαετία τοῦ 16ου αἰώνα. Κατά τὸν T. Gökbilgin, ἔτος σύνταξης τοῦ συνοπτικοῦ αὐτοῦ καταστίχου εἶναι πιθανῶς τὸ 937 (1530/1)⁴⁹. Τό κατάστιχο περιλαμβάνει τά ὄνόματα 26 μουσουλμανικῶν καὶ 29 χριστιανικῶν συνοικιῶν μὲ τίς φορολογικές τους μονάδες.

Οἱ μουσουλμανικές συνοικίες πού ἀναφέρονται εἶναι γνωστές ἀπό προηγούμενες ἀπογραφές, μέ εξαίρεση δυό-τρεῖς πρωτόφαντες, ὅπως ἡ συνοικία τοῦ Halil paşa, τοῦ *hazinedar*, ἡ συνοικία τοῦ μετζητίου τοῦ Kemal Çelebi. Οἱ χριστιανικές ἐνορίες εἶναι στήν πλειονότητά τους αὐτές πού γνωρίσαμε ἀπό τήν ἀποσπασματική ἀπογραφή τῶν Dimitrov-Stoikov καὶ ὅσες διαπλέκονται στίς μαρτυρίες τοῦ κώδικα τῆς μητρόπολης, τό Χρονικό τοῦ Παπασυναδινοῦ⁵⁰ καὶ ἀναφέρω μέ τή σειρά πού ἀπαντῶνται στήν ἀπογραφή. Οἱ ἐνορίες λοιπόν τῆς πόλης εἶναι: "Ἄγιος Γεώργιος τῶν γουναράδων (kürkçiyān), Arvasratigo Laskaris (ή λέξη «Arvasratigo» παραπέμπει στό 'Αρχιστράτηγος, ἔνα ἐπίθετο πού συχνά συνοδεύει τούς ἀρχαγγέλους Γαβριὴλ καὶ Μιχαὴλ) Λάσκαρης, "Άγιο Δοχιανή Γενάδ (δηλαδή συνοικία τῆς Παναγίας τῆς Δοχιανῆς δίπλα ὑπάρχει τό ὄνομα Γεννάδιος· διερωτῶμαι μήπως πρόκειται γιά ναό πού ἀνήκει στή μητρόπολη, ἐφόσον τήν ἐποχή αὐτή μητροπολίτης τῶν Σερρῶν εἶναι ὁ Γεννάδιος, η μήπως γιά ναό, τοῦ ὅποίου ατήτορας εἶναι ὁ Γεννάδιος), "Άγιος Νικόλαος τῶν περιβολάρηδων (*bostançilar*), Βλαχέρνα τῶν περιβολάρηδων, "Άγιος Νικόλαος (συνοδεύεται ἀπό τό ὄνομα τοῦ παπᾶ Λάμπου ὑποθέτω ὅτι πρόκειται γιά τήν ἐκκλησία τοῦ 'Άγιου Νικολάου τοῦ Σιναϊτικοῦ, γιατί καταγράφεται κοντά στόν "Άγιο Δημήτριο), Πανιμιότ (ἄγνωστη ἐκκλησία τῆς Πανυμνήτου Θεοτόκου), "Άγιος Δημήτριος (συνοδεύεται ἀπό τό ὄνομα παπά Χαρτοφύλακας), "Άγιος Παντελεήμονας, Ἐλεούσα, "Άγιοι Ἀπόστολοι, Ἀκαταμάχητος (προ-βληματική η ἀνάγνωση τῆς λέξης), Βλαχέρνα Πέτρα (ή Βλαχέρνα τῆς Πέτρας), 'Αγία Βαρθάρα, "Άγιος Θεόδωρος Κάσμπακας (τό ἀνθρωπονύμιο αὐτό ἀπαντᾶται συχνά στούς καταλόγους τῶν φορολογουμένων τοῦ 16ου αἰώνα), Ἐπίσκεψη (ἐκκλησία ἀφιερωμένη στήν Παναγία, τῆς ὅποίας μιά ἀπό τίς πάμπολλες ἐπωνυμίες τῆς εἶναι καὶ 'Ασθενούντων Ἐπίσκεψης), Σωτήρα, 'Αγία Κυριακή, "Άγιος Βλάσης, 'Αγία Φωτίδα, Arvasratigo Slonk (δέν εἶμαι βέβαιη καὶ γιά τήν ἀνάγνωση καὶ τῶν δύο ὄνομάτων), Παναγιά

49. M. T. Gökbilgin, *Edirne*, ὥπ.π., σ. 534. Ο A. Stojanovski χρονολογεῖ τό κατάστιχο τό 1528· 6λ. A. Stojanovski, *Gradovite*, ὥπ.π., σ. 148.

50. Γ. Καφταντζῆς, *Ἡ Σερραϊκή Χρονογραφία τοῦ Παπασυναδινοῦ*, ὥπ.π.

Δοχινή Τσουκαλᾶ, Ἀγία Παρασκευή, Ἀγιος Κωνσταντῖνος, Ἀγιος Θεόδωρος Βλαδιότης, Ἀγία Μαρίνα, Ἀγιος Γεώργιος Σκιαδάδα (δηλαδή Σκυψοδιάδα), Ἀγιος Νικόλαος τῆς Ἐδραϊκῆς, (Ivraki στό κατάστιχο, δηλαδή τῆς ἐδραϊκῆς συνοικίας), τέλος, ἡ 29η συνοικία, ἡ Ἀγία Τριάδα⁵¹. Στήν ἀπογραφή τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ καταστίχου διακρίνεται μιά τοπογραφική συνάφεια. Τέλος, γιά ἀρκετές ἀπό τίς παραπάνω ἐκκλησίες ἔχουμε μαρτυρίες γιά τήν ὑπαρξή τους στούς βυζαντινούς χρόνους, ὅπως γιά τὸν Ἀγιο Δημήτριο, Ἀγιο Νικόλαο, Ἀγία Μαρίνα, Σωτήρα.

Ἡ ἀποκρυπτογράφηση ὁρισμένων συνοικιῶν παρουσιάζει δυσκολίες ἔξαιτίας τῆς γραφῆς, ἡ ὅποια γίνεται ἀκόμη δυσχερέστερη ἀπό τήν κακή κατάσταση τῶν ἀντιγράφων⁵². Γιά ὁρισμένες ἐνορίες, ὅταν ἡ ἀνάγνωση τῶν ὀνομάτων τους εἶναι ἀσφαλής, τίθεται πρόβλημα ταύτισης, διότι ὑπάρχουν ἐκκλησίες μέ κοινά ὄνόματα· πρόβλ. γιά παράδειγμα τούς πέντε Ἀγίους Νικολάους, τούς δύο Ἀγίους Γεωργίους, τίς δυό ἐκκλησίες τῆς Παναγίας τῆς Δοχειανῆς, ἡ τίς δύο Βλαχέρνες (Βλαχέρνα Πέτρα καί Βλαχέρνα τῶν περιβολάρηδων). Ὡς ἐκ τούτου, ἡ τοποθέτησή τους στό σχεδιάγραμμα τῆς πόλης, πού δημοσίευσε στά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα ὁ Π. Πανταζῆς καί πρόσφατα ὁ Ν. Νικολάου⁵³, καθίσταται πρόβληματική.

Κλείνω τή σύντομη αὐτή παρέκθιση καί ἐπιστρέφοντας στήν ἀπογραφή πού ἔξετάξαμε, ἀναφέρω ὅτι καταγράφονται τό 1530-1531: Μουσουλμάνοι: 574 νοικοκυριά καί 202 ἄγαμοι. Ἐδραιοί: 65 σπίτια καί 5 ἄγαμοι. Χριστιανοί: 357 σπίτια, 37 ἄγαμοι καί 70 χῆρες.

Τό TT 403, ἀντιθέτως, εἶναι ἀναλυτικό κατάστιχο, δίνει δηλαδή καί τά ὄνόματα τῶν ἀρχηγῶν τῶν φορολογικῶν μονάδων. Στόν κατάλογο τοῦ Ὁθωμανικοῦ Ἀρχείου Πρωθυπουργίας φέρεται νά συντάχθηκε στήν ἐποχή τοῦ Σουλεϊμάν τοῦ Μεγαλοπρεποῦντος. Θεωρῶ ὅτι πρόκειται γιά μεταγενέστερη ἀπογραφή αὐτῆς τοῦ ἔτους 1531, ἀπό τήν ὅποια ὅμως δέν πρέπει νά ἀπέχει πολλά χρόνια. Καταλήγω σ' αὐτό τό συμπέρασμα πρῶτον, γιατί καί σέ τοῦτο τό κατάστιχο καταγράφεται ὁ Ἰδιος ἀριθμός μουσουλμανικῶν καί χριστιανικῶν συνοικιῶν καί μάλιστα μέ τήν Ἰδια σειρά. Δεύτερον, σέ ἀρκετές συνοικίες ὑπάρχει σύμπτωση στόν ἀριθμό τῶν νοικοκυριῶν,

51. Βλ. παραπάνω, σημ. 42.

52. Στούς ἐρευνητές στό διθωμανικό ἀρχεῖο τῆς Πρωθυπουργίας δίνονται φωτοτυπημένα σώματα τῶν ἀπογραφῶν, τά ὅποια δέν εἶναι πάντοτε καλῆς ποιότητας· ἀπό αὐτά γίνονται καί οἱ ὄποιεσδήποτε ἀναπαραγωγές.

53. Βλ. Παπαγεωργίου, πίναξ I, καί N. Νικολάου, «Ἡ μεγάλη πυρκαγιά τοῦ 1849», *Σερραϊκά Ἀνάλεκτα* 1 (1992), σχῆμα 2, σ. 146-147.

ἀγάμων καὶ χηρῶν. Τοίτον, στίς περισσότερες περιπτώσεις ὅπου ἐπισημαίνεται διαφορά ὡς πρός τὸν ἀριθμὸν τῶν φορολογικῶν μονάδων στούς διάφορους μαχαλάδες, παρατηροῦμε ὅτι ὁ ἀριθμός τῶν σπιτιῶν στὸ TT 403 ἀποτελεῖ τὸ ἄθροισμα τῶν σπιτιῶν καὶ τῶν ἀγάμων τοῦ TT 167. Οἱ διαφορές αὐτές εἶναι μικρές μεγάλες παρατηροῦνται σὲ δύο συνοικίες: τοῦ Νομοσματοκοπείου καὶ τοῦ ἴμαρετίου τοῦ Ἐδρενός μπέη, διότι ἀπογράφονται καὶ οἱ ὑπάλληλοι (*hademe=ὑπηρέτες*), 41 καὶ 19 ἀντίστοιχα, πού ὑπῆρετοῦν στά δημόσια, θά λέγαμε, αὐτά καταστήματα. Στὸ TT 167 καταγράφονται συνολικά 873 φ.μ. Στὸ κατάστιχο TT 403 ὁ γραφέας σημειώνει 697 σπίτια καὶ 192 ἀγάμους. Ἡ ἀπόκλιση ἀνάμεσα στίς δυό ἀπογραφές εἶναι 16 φορολογικές μονάδες. Τό σύνολο τῶν χριστιανῶν κατοίκων τῆς πόλης πού ἀπογράφονται εἶναι: 357 σπίτια, 37 ἄγαμοι καὶ 67 χῆρες στὸ TT 167 καὶ 382 σπίτια, 38 ἄγαμοι καὶ 67 χῆρες στὸ TT 403.

Τό πολύ ἐνδιαφέρον στοιχεῖο στὸ κατάστιχο TT 403, πού ὅπως εἴπαμε καταγράφει τά ὄνόματα τῶν φορολογουμένων, εἶναι ὁ ἀριθμός τῶν ἔξισλαμισμένων. Συνολικά 296 κάτοικοι φέρουν τό πατρώνυμο Abdullah, ἀντιπροσωπεύοντας τό 34% τοῦ μουσουλμανικοῦ στοιχείου τῆς πόλης. Συντριπτική εἶναι ἡ πλειοψηφία ἔξισλαμισμένων στούς ἐνοικιαστές (*kiraciluar*) τῶν μαχαλάδων, οἱ ὄποιοι στίς δύο αὐτές ἀπογραφές καταγράφονται χωριστά ἀπό τούς ἄλλους χανέδες.

Αναλυτικά: 1) Hüseyin Koyun Yusuf: 12 (34,3%), 2) Ismail bey: 3 (60%), 3) Dogan bey: 16 (33,3%), 4) Ömer Hatib: 11 (25,6%), 5) mescid-i Tatar Hatun: 22 (47,8%), 6) Kemal Celebi 12 (41,4%), 7) debbag Murad 9 (23,7%), 8) Suleyman bey 8 (34,8%), 9) Ayşe Hatun 13 (50%), 10) Kara Kamza 3 (33,3%), 11) Haci Kurd 20 (37,7%), 12) çasnegir Ilyas 7 (28%), 13) Haci Tanri-vermiş 16 (38%), 14) Bedreddinbey 19 (40,4%), 15) Kameniça 3 (15,8%), 16) Darbhane 15 (22,7%), 17) Halil paşa 11 (44%), 18) Cami-i kebir 8 (26,7%), 19) hazinedar 2 (5,3%), 20) baçdar Hayreddin 13 (48,15%), 21) Hoca Muhiddin 22 (50%), 22) Haci Ali 12 (46,15%), 23) Eslime Hatun 13 (32,5%), 24) Hekim Davud 11 (25,6%), 25) Imaret-i Evrenos bey 8 (47%), 26) Imaret-i Mehmed bey ibn Ahmed paşa 7 (21,21%).

Πρόκειται γιά φαινόμενο μεγαλύτερης γεωγραφικῆς ἐμβέλειας. Υπάρχουν πληροφορίες γιὰ ὑψηλό ποσοστό ἔξισλαμισμένων καὶ σὲ ἄλλες πόλεις τῆς Μακεδονίας αὐτήν τήν ἐποχή, ὅπως Θεσσαλονίκη, Δράμα, Καβάλα, Νευροκόπι κ.λπ.⁵⁴. Ο μεγάλος ἀριθμός τῶν προσηλύτων τῆς ἀπογραφῆς

54. Συγκεκριμένα, λίγα χρόνια ἀργότερα, τό 1569, στήν ἀπογραφή πού γίνεται ἐπί Σελίμ Β', ὁ ὄποιος διαδέχεται στό θρόνο τόν Σουλεϊμάν, διαπιστώνεται μιά ἔξαρση τοῦ φαινομένου τοῦ ἔξισλαμισμοῦ στά ἀστικά κέντρα. Τά στοιχεῖα αὐτά ἀντλοῦμε ἀπό δύο

αύτης πρέπει νά συσχετιστεῖ μέ τό ύψηλό ποσοστό μουσουλμάνων ἀγάμων στήν πόλη. Δεχόμενοι λοιπόν ὅτι οι νέοι αύτοί μουσουλμάνοι προέρχονται ἀπό τούς πρώην χριστιανούς τῶν Σερρῶν ἐδμηνεύοντες, μέ μηχανιστικό ἔστω τρόπο, τήν πληθυσμιακή συρρίκνωση τῆς χριστιανικῆς κοινότητας, ἡ ὅποια στήν προηγούμενη ἀπογραφή τοῦ 1519 ἀριθμούσε 694 φορολογικές μονάδες, ἐνῶ 20 χρόνια ἀργότερα, 464. Κανονικά ὅμως, ἢν αὐτό ἴσχυε μενομερῶς, θά ἔπρεπε νά ἐμφανίζεται ἀντιστοίχως αὔξηση τῶν μουσουλμάνων ἀντίθετα ὅμως παρουσιάζεται μειωμένος ὁ ἀριθμός τους, συγκρινόμενος πάντα μέ τά δεδομένα τῆς προηγούμενης ἀπογραφῆς διότι τό 1519 ὁ μουσουλμανικός πληθυσμός δηλώνεται 987 φορολογικές μονάδες, ἐνῶ στίς δυό ἀπογραφές τοῦ Σουλεϊμάν τοῦ Μεγαλοπρεποῦς, 776 (ΤΤ 167) και 889 φ.μ. (ΤΤ 403) ἀντίστοιχα. Καὶ στήν περίπτωση αὐτή τά πληθυσμιακά δεδομένα συνοψίζουν μιά κοινωνική πολυπλοκότητα, ἡ ὅποια, γιά νά διερευνηθεῖ και νά ἀποκατασταθοῦν οι αἰτιακές σχέσεις ἀνάμεσα στίς μαρτυρίες, προϋποθέτει πολλές παραμέτρους: ἀπαιτεῖται ἡ πλαισίωση ἀπό μαρτυρίες σχετικά μέ λιμούς, ἐπιδημίες, ἀκρίβεια, φυγή, ἄσκηση πίεσης ἀπό τήν κατακτητική κοινωνία κλπ. Μέ τά στοιχεῖα τῶν φορολογικῶν καταστίχων δέν μποροῦν νά διερευνηθοῦν τέτοιες παραμέτροι, ὅπως δέν εἶναι δυνατό νά διευκρινιστεῖ ἡ προέλευση τῶν ἔξισλαμισμένων, ἢν δηλαδή πρόκειται γιά πρώην χριστιανούς κατοίκους τῶν Σερρῶν ἡ ἐπήλυδες, ὅπως λ.χ. νέους τοῦ παιδομαζώματος και ἀπελευθερωμένους δούλους πού μεταφέρονται γιά νά δουλέψουν σέ βακουφικές, σουλτανικές γαῖες ἡ στό νομισματοκοπεῖο. Πολύ

μελέτες τοῦ M. Sokoloski, «Islamizatsija u Makedoniji u XV i XVI vek», *Istorijski Tsasopis* XXII (1975), σ. 75-89 (στό τέλος γαλλική περίληψη: Islamization en Macédoine aux XV et XVI siecles) και τοῦ ίδίου, «Aperçu sur l'evolution de certaines villes plus importantes de la partie méridionale des Baïkans aux XVe-XVIe siècles», *Bulletin d'Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen* XII/1 (1974), ἡ. 81-89. Ο M. Sokoloski μελέτησε 34 περιφέρειες τῆς Μακεδονίας τοῦ 15ου και 16ου αιώνα και διαπιστώνει ὅτι ὡς τό 1480 ὁ ἔξισλαμισμός ἦταν σπάνιο φαινόμενο, πού κερδίζει ἔδαφος ἀπό τή δεύτερη δεκαετία τοῦ 16ου αιώνα. Στά χρόνια μάλιστα 1545-1583 ἔνας στούς 3 μουσουλμάνους εἶναι ἔξισλαμισμένος. Τό 1569 στήν Καστοριά 43 ἀπό τούς 131 μουσουλμάνους εἶναι ἔξισλαμισμένοι, στήν Φλώρινα 60 ἀπό τούς 190, στή Θεσσαλονίκη 489 στούς 1212, στό Σιδηρόκαστρο 47 στούς 152, στό Νευροκόπι 63 στούς 309, στίς Σέρρες 327 στούς 833, στήν Καβάλα 35 στούς 1130, στή Βέρροια 165 στούς 529. Τήν ίδια θέση γιά ὑψηλά ποσοστά ἔξισλαμισμένων σέ μακεδονικές πόλεις τοῦ 16ου αιώνα ὑποστηρίζει και ὁ A. Stojanovski, *Gradovite...*, ὅπ.π., σ. 144, ὁ ὥποιος πρεσβεύει ὅτι τό 1/4 ὡς 1/3 τοῦ μουσουλμανικοῦ στοιχείου τῶν μακεδονικῶν πόλεων προέρχεται ἀπό ἔξισλαμισμένους. Ἐμπειριστατωμένη μελέτη γιά τούς ἔξισλαμισμούς στίς Σέρρες τό 6' μισό τοῦ 15ου αιώνα δι. T. Karanastášovs, «Ο νεομάρτυρας...», ὅπ.π., σ. 232-238.

περισσότερο, φυσικά, δέν σημειώνεται στίς πηγές αύτές ή ύπαγωγή καί μεταγραφή μιᾶς όμαδας φορολογουμένων σέ αλλη φορολογική ένότητα.

Θά συνοψίσω πρῶτον μέ μιά ἐπισκόπηση στήν κίνηση τοῦ πληθυσμοῦ τῶν Σερρῶν αὐτὸν τὸν αἰώνα, ἀπό τά μέσα τοῦ 15ου ὡς τά μέσα τοῦ 16ου αἰώνα. Τά πληθυσμιακά δεδομένα τῶν φορολογικῶν καταστίχων μαρτυροῦν μιά σταθερή πληθυσμιακή αὔξηση μέ ἀναμφισβήτητη ύπερτέρηση τῶν μουσουλμάνων. Οἱ ὅποιες καθιζήσεις πού παρατηροῦνται στήν ἀνοδική αὐτή πορεία, ὀφεῖλονται σέ συρρικνώσεις τῶν χριστιανῶν κατά περιόδους. Οἱ κύριες ύποθέσεις, συχνά συνδυασμοί ύποθέσεων, πού ἐπιστρατεύονται γιά νά ἔξηγηθεῖ τό φαινόμενο αύτο εἴναι οἱ μαζικοί ἔξισλαμισμοί η̄ ή μεταγραφή καί ύπαγωγή τμήματος τῶν χριστιανῶν φορολογουμένων σέ αλλες φορολογικές ένότητες.

Δεύτερον, οίκιστικά καί τοπογραφικά, ὅσο οι ὀθωμανικές καταστιχώσεις μᾶς ἐπιτρέπουν νά τό ἀποσαφηνίσουμε, ή εἰκόνα τοῦ μουσουλμανικοῦ τομέα ὁμοιάζει μέ τήν περιγραφή τοῦ Ἐβλιγιά Τσελεμπῆ, ὁ ὅποιος περνᾷ ἀπό τήν πόλη ἔναν αἰώνα ἀργότερα. Ἡδη ἀπό τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰώνα στά φορολογικά κατάστιχα ἐμφανίζονται τά μουσουλμανικά κτίσματα καί ἰδρύματα πού ἀφιέρωσαν στήν πόλη σουλτάνοι, κόρες σουλτάνων, μεγάλοι βεζύρηδες καί ἄλλοι ὑψηλοί ἀξιωματοῦχοι τῆς Πύλης. Τέλος, τά στοιχεῖα τῶν πηγῶν αὐτῶν σέ ἀντιπαραβολή μέ πληροφορίες ἀπό τόν κώδικα τῆς μητρόπολης, τό Χρονικό τοῦ Παπασυναδινοῦ, καί μαρτυρίες τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰώνα, ἵχνηλατοῦν τή συνέχεια τῆς βυζαντινῆς τοπογραφίας τοῦ χριστιανικοῦ τομέα καί ἀποδεικνύουν ὅτι πωλεοδομικά ή εἰκόνα του παραμένει τελικά σέ μεγάλο ποσοστό ἀναλλοίωτη στά χρόνια τῆς τουρκοκρατίας ὡς τίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα, πρίν ἀπό τή μεγάλη πυρκαγιά τοῦ 1913.